

самоосвіти як формування окремих якостей суб'єкта (В. Буряк, Л. Кондрашова, Н. Кузьміна, Н. Сафонова).

Висновки. Самонавчання як засіб удосконалення підготовки майбутнього фахівця до професійної, науково-дослідницької діяльності ґрунтується на взаємодії та взаємопроникненні двох рівнозначних сторін – суб'єктивної й об'єктивної, які є нерозривними. Саморегульовальний характер самонавчання виявляється в тому, що майбутній фахівець є об'єктом управління й суб'єктом, який самостійно визначає цілі та завдання, самостійно й активно оволодіває дидактичним, науковим інструментарієм.

Література

1. Левитес Д.Г. Автодидактика: Теория и практика конструирования собственных технологий обучения / Д.Г. Левитес. – М. ; Воронеж, 2003.
2. Куринский В.А. Автодидактика / В.А. Куринский. – СПб., 2001.
3. Кичева И.В. Обогащение педагогической терминологии в 90-е годы XX века / И.В. Кичева. – Пятигорск, 2004.

ЧЕРНОВА К.М.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ВИТОКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ РЕФЛЕКСИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО МЕНЕДЖЕРА

XXI століття висунуло перед людством ряд проблем, пов'язаних зі зміною соціально-економічних реалій життя, спрямування орієнтирів у бік демократизації культури, толерантності, що зумовлює потребу оновлення системи вищої освіти, насамперед, тих фахівців, які здійснюють управління на різних рівнях. Запроваджуючи таку реформу, Україна орієнтується на Європейський Союз, світове співтовариство, підвищує вимоги до якості підготовки висококваліфікованих фахівців-менеджерів. Ринкова економіка із жорсткою конкуренцією вимагає менеджерів, здатних творчо мислити, високопрофесійних, мобільних, ініціативних, самоорганізованих, комунікабельних, здатних до пошуку та реалізації нових, ефективних форм організації своєї діяльності. Ефективність реалізації творчого потенціалу майбутнього менеджера залежить від рівня розвитку культури особистості, передусім, від рефлексивної її складової. У суспільстві назріла необхідність у підготовці менеджерів з високим рівнем рефлексії, самопізнання, спроможних ставити й розв'язувати нестандартні практичні завдання.

Як свідчать результати огляду наукової літератури [2; 5; 12; 14], проблема рефлексії та рефлексивної культури посідає чільне місце серед сучасних психолого-педагогічних досліджень. Теоретичні й практичні аспекти рефлексії активно досліджувало багато вчених.

Зокрема, у психології рефлексію досліджували Б. Ананьєв, Л. Виготський, С. Рубінштейн та ін. У педагогіці різні аспекти рефлексії знайшли своє відображення у працях К. Вербова, І. Ісаєва, Б. Ковальова, С. Кондратьєва, В. Кривошеєва, В. Сластьоніна та ін.

Так, дослідники В. Метаєва та М. Савчин розглядають рефлексивну складову в професійній діяльності фахівця; Н. Пинегін і Н. Дметерко – рефлексивну культуру психологів; І. Ворфоломєєва, В. Сластенин та Т. Щербан – Ю. Бабаян, І. Стеценко – рефлексивну культуру викладачів; рефлексивну культуру студентів педагогічних університетів.

Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених рефлексії та рефлексивній культурі, невирішеною залишається проблема формування рефлексивної культури майбутнього менеджера.

Мета статті – розглянути філософські й психолого-педагогічні витoki та підходи до визначення рефлексивної культури менеджера.

Поняття “рефлексія” виникло у філософії й означало процес мислення індивіда про те, що відбувалося навколо нього, в його власній свідомості. Термін “рефлексія” (лат. reflexio – обернення назад) розуміється як процес самопізнання суб’єктом внутрішнього психологічного стану та діянь. Рефлексія є одним із фундаментальних механізмів створення власне людського способу життя та організації творчого мислення й водночас критерієм розвитку цілісної особистості [15, с. 487].

Необхідно зазначити, що сутність рефлексії розглядали ще давньогрецькі філософи, адже сократівські діалоги є певною мірою організованим актом рефлексії співбесідника Сократа. Роздуми про власні переживання й відчуття, які робили Сократ і Платон, мали рефлексивний характер.

Поняття “рефлексії” вперше з’являється в Новий час. “Називаючи першоджерело (досвіду) відчуттям, – пише Дж. Локк, – я називаю друге “рефлексією” тому що воно надає тільки такі ідеї, які набуваються душею за допомогою рефлексії про свої власні внутрішні діяльності” [9, с. 7]. У працях Дж. Локка та Г. Лейбніца поняття “рефлексії” набуло психологічного відтінку й більшою мірою, ніж раніше, стало відображати самопізнання.

Класики німецької філософії (І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шелінг, Г.В.Ф. Гегель) визначили рефлексію в діяльності самопізнання як головний механізм руху, створення нового зі старого, розкриття старого в нове.

Філософія екзистенціалізму (Ж. Сартр, М. Хайдеггер, С. Франк) відкриває новий зміст поняття “рефлексія” – вона стає голосом совісті людини, набуваючи контрольної функції. Рефлексія пробуджує в людині почуття провини, спонукає оцінювати свою моральну позицію, визначати призначення свого буття.

Отже, сучасна філософія розглядає рефлексію як:

- прийом живої природи, за допомогою якого вона щоразу підіймається на якісно новий рівень еволюції, як засіб реалізації якісного стрибка (Г. Голіцин);
- звернення свідомості на себе, мислення про мислення (Г. Антипов, В. Розін);
- засіб пізнання дійсності (О. Донських, Н. Кузнецова, С. Мітрофанова);
- компонент теоретичного мислення (Р. Давидова);
- інтелект соціальної системи, що відображає не тільки саму систему, а й інші системи, які взаємодіють з нею (М. Мамардашвілі, Є. Семенов та ін.).

Механізм формування рефлексії як особистісного утворення зумовлюється колективним характером трудової діяльності, оскільки людина пізнає себе, вдивляючись в іншу. У складному процесі рефлексії представлені майже шість позицій, які характеризують сукупне відображення суб’єктів: сам суб’єкт, яким він дійсно є в реальному житті; суб’єкт, яким він бачить себе сам; суб’єкт, яким його бачить інша людина; а також три позиції з погляду іншого суб’єкта [6].

Дослідниця М. Донченко, узагальнивши різні підходи до вивчення рефлексії, виділяє такі її аспекти: 1) інтелектуальний: обґрунтування закономірностей теоретичного мислення, 2) комунікативно-кооперативний: пояснення процесів комунікації й кооперації, пов’язаних із проблемою розуміння засад спільних дій

та підґрунтя їхньої координації, 3) особистісний: становлення самосвідомості особистості у процесі її виховання й самовиховання [5, с. 46].

У сучасних психологічних дослідженнях рефлексія розглядається як механізм свідомості та важливий компонент мислення (Б. Ананьєв, Л. Виготський, С. Рубінштейн та ін.). Зокрема, Л. Виготський вказував, що “людина відрізняється від природи взагалі, головним чином, тим, що вона знає себе як “Я” [3, с. 138]. Рефлексія як психологічна основа саморегуляції людиною своєї діяльності знаходить своє відображення в тому, що людина є для себе і об’єктом управління (Я-виконавець), і суб’єктом управління (Я-контролер), який планує, організовує та аналізує власні дії.

Спираючись на результати досліджень В. Нестеренко [10], можемо стверджувати, що в психологічній реальності буття людини не ізольовано від її особистісних особливостей. В особистісній сфері людини рефлексія охоплює процеси усвідомлення, самосвідомості, а отже:

- рефлексія сприяє цілісності й динамізму внутрішнього життя людини, допомагає стабілізувати та гармонізувати свій емоційний світ, мобілізувати волевольний потенціал, гнучко ним керувати (В. Столін, К. Роджерс);
- рефлексія забезпечує взаєморозуміння й узгодженість дій партнерів в умовах спільної діяльності, кооперації (В. Лефевр, Г. Щедровський);
- рефлексія є гарантом позитивних міжособистісних контактів, визначаючи такі партнерські особистісні якості, як проникливість, чуйність, терплячість, безоцінкове прийняття й розуміння іншої людини тощо (Б. Ломов);
- рефлексія як здатність людини до самоаналізу, самоусвідомлення й переусвідомлення стимулює процеси самосвідомості, збагачує Я-концепцію людини, є фактором особистісного самовдосконалення (А. Асмолов, Р. Бернс).

Із наведеного вище ми бачимо, що поняття “рефлексії” є предметом дослідження філософської та психолого-педагогічної науки, які мають власне уявлення про суть та природу цього явища.

Концептуалізація поняття рефлексивна культура майбутнього менеджера потребує розглянути психолого-педагогічний аспект формування культури особистості, який висвітлено в працях В. Гриньової, С. Іконникової, Н. Крилової, А. Мудрика, Н. Нікітіної, О. Рудницької та ін.

Поняття “культура” можна віднести до фундаментальних. Етимологічно воно відповідає латинському “cultura” (обробка, вирощування, доглядання, поліпшення), що початково означало хліборобську працю, а пізніше поширилось на інші царини людської життєдіяльності, у тому числі на розвиток, ушанування (культ), виховання, навчання самої людини. “Філософський енциклопедичний словник” визначає культуру як “специфічний спосіб організації й розвитку людської життєдіяльності, представлений у результатах матеріальної та духовної праці, у системі соціальних норм, духовних цінностях, сукупності ставлення людей до природи, інших людей та самого себе” [15, с. 292].

За М. Вебером, культура – це сукупність духовних символів, що не підлягають ніяким утилітарним цілям. Е. Кассіерер уявляє її як форму розумової діяльності, що спрямована на створення й усвідомлення символічних форм. Ж. Марітен в основі всього цінного в культурі вбачає релігію, К. Леві-Стросс головним проявом культури вважає мову, систему знаків, комунікацію, що може бути перекладена та зрозуміла. А. Моль визначає культуру як інтелектуальний аспект штучного середовища, що створюється людиною в процесі її життєдіяльності.

Німецький лінгвіст І. Нідерман встановив, що термін “культура” як самостійна лексична одиниця існує лише з XVIII ст., а раніше вживався лише в словосполученнях, що означали функцію чого-небудь: “cultura juris” (вироблення правил поведінки), “cultura sciential” (набування знань, досвіду) тощо. В античності поняття культури співвідносилось з освіченістю. У середні віки поширюється комплекс значень слова “культура”. Воно почало асоціюватися з міським (на противагу сільському) устроєм життя, побутом, звичаями, а в епоху Відродження – з ознаками особистої довершеності людини.

У середині XIX ст. проблеми культури, її розвитку, культурні традиції мали тісний взаємозв’язок з гострими політичними та соціально-економічними проблемами народів Західної Європи, що на той час зазіхали на першість у світі. Саме в цей час із загальних філософських уявлень виокремилось два протилежних погляди на культуру: 1) як на засіб поневолення людини, перетворення її на слухняне знаряддя ворожих до неї сил; 2) як на засіб розвитку людини, що перетворює її на власне людину, носія та джерела цивілізації.

Перший погляд бере свій початок у працях Ж.-Ж. Руссо, що розглядав людину як довершену істоту, захоплювався чистотою та простотою звичаїв народів, що перебували на патріархальній стадії розвитку. Багато послідовників Ж.-Ж. Руссо вважають, що метою культури є поневолення людини. Неповноцінність буржуазної культури й цивілізації в цілому Ж.-Ж. Руссо вбачає як в існуванні приватної власності, що робить людей нерівними, так і в державній владі, що є завжди за своєю суттю протинародною [13].

Думки про створення культури як засобу поневолення людини ми знаходимо й у працях відомого німецького філософа Ф. Ніцше. Лише завдяки культурним табу, створеним суспільством, моральним та правовим нормам формуються соціальні міфи та народжуються ілюзорні мрії про гуманізм, справедливість та волю. Викриваючи ці ілюзії, Ф. Ніцше проголошує свою філософію надлюдини, яка здатна відкинути культурні заборони, що заважають їй жити. Така надлюдина усвідомлює трагічну красу нового буття, вона пориває із суспільством, реалізуючи особисту незалежність [11].

Філософські погляди Ф. Ніцше на культуру й людину у світі культури набули подальшого розвитку у працях З. Фрейда, родоначальника психоаналіза. На його думку, людина в умовах західної культури має нестійку психіку, страждає від комплексів, що виникають через суперечності між власними бажаннями й табуйованими нормами культури: “...більшу частину провини за наші нещастя несе наша так звана культура; ми були б незрівнянно щасливіші, якби від неї відмовилися і повернулися до первісності” [17, с. 78]. Саме тому кожна людина стає або невропатом, або змушена сублімувати свою енергію лібідо в науку, мистецтво, політику тощо.

Продовження думки про культуру як засіб розвитку людини знаходимо в працях І. Канта, який вбачав основу культури не стільки в розумі, скільки в царині моральності. Культура, на його погляд, – це здатність індивіда піднятися над зумовленим його тваринною природою емпіричним чуттєвим буттям до морального існування, коли людина може діяти вільно, в ім’я тієї мети, яку вона сама ставить перед собою, узгоджуючи її з вимогами морального обов’язку [7].

Г.В.Ф. Гегель вбачав сутність культури не в наближенні існування людини до природної закономірності, не в суб’єктивних фантазіях геніїв, а в наближеності індивіда до світового цілого, або до такого універсалу, який охоплює і природу, і суспільну історію.

Серед когорти всесвітньо відомих філософів чільне місце посідає Г. Сковорода. Саме він вперше ставить питання про культуру як окрему реальність, як незалежний від природи символічний світ, в якому розкриваються й містяться вищі цінності людського буття, все святе та божественне. Пізнаючи цей символічний світ, людина пізнає всю безодню свого внутрішнього світу, “Бога в собі”. Цей внутрішній світ, інакше кажучи, душа, є сутністю людини, пізнаючи яку, ми підіймаємося до богопізнання. Подібні погляди зустрічаємо згодом у М. Гоголя, П. Кулеша, Т. Шевченка, П. Юркевича.

Сучасний філософський аналіз дефініції культури доводить, що культура постає як своєрідна форма буття, яка охоплює [16]: якості самої людини як суб’єкта діяльності; ті способи діяльності, що не є вродженими, яких людина набуває; вторинні способи діяльності, що слугують вже не опредмеченню, а розпредмеченню тих людських якостей, які зберігаються в предметному бутті культури; інша роль людини, яка в процесі розпредмечування зростає, змінюється, збагачується – сама стає предметом культури; зв’язок процесів опредмечування й розпредмечування з людським спілкуванням як особливим аспектом людської діяльності.

Так замикається коло культури – її рух від людини до людини. Отже, культура – це цілісна система, процес, який починається в людині і в ній же завершується, щоб знову початися. Така варіативність і багатозначність розуміння культури та культурного життя й визначили цілу низку підходів на напрямів до світу культури. Дослідники П. Гуревич [4] і Т. Бондаренко [2] одностайні й наводять такі підходи:

1. Філософсько-антропологічний. Культура розуміється як уособлення людської природи, такий самий давній феномен, як і людство.

2. Філософсько-історичний. Для представників цього напрямку характерним було визначення культури як синоніма інтелектуального, естетичного, морального самовдосконалення особистості в процесі її історичної еволюції.

3. Соціологічний. Культура трактується як фактор організації та створення життя суспільства. Культурні цінності створюються самим суспільством, та вони ж потім і визначають розвиток цього суспільства, життя якого все більше залежить від вироблених ним цінностей. Наведемо деякі визначення поняття культури, що характерні для представників цієї школи: культура – це вірування, цінності й норми поведінки, які організують соціальні зв’язки та роблять можливою загальну інтерпретацію життєвого досвіду (У. Бекет); загальний та прийнятий спосіб мислення (К. Юнг).

Вчений А. Арнольд у розуміння культури включає суспільні відносини між людьми зі створення, засвоєння, зберігання та розповсюдження матеріальних та духовних продуктів культурної діяльності людей, з одного боку, та формування людей як суб’єктів життєдіяльності – з іншого [1].

Дослідник Д. Лалетін наголошує, що культура – це, перш за все, слово (термін), що визначає дещо, що стосується кожної людини й суспільства в цілому. Під словом “культура” розуміють не лише стан або характеристику суспільства та людини взагалі, а й конкретну сукупність технологій, звичаїв, традицій, способу життя тощо [8].

Все сказане вище є підставою для розуміння рефлексивної культури в контексті культури загальнолюдської. Взвзявши до уваги не всю культуру, а лише її рефлексивний аспект, необхідно абстрагуватися від деяких атрибутів цього надзвичайно широкого поняття.

На думку академіка В. Сластьоніна, рефлексивна культура об'єднує в собі сукупність індивідуальних, соціально зумовлених засобів усвідомлення й переосмислення суб'єктом власної життєдіяльності. Рефлексивна культура характеризується певним рівнем розвитку професійного самоусвідомлення та професійної компетентності, соціально й професійно зумовлених засобів усвідомлення та переосмислення змісту професійної діяльності [14, с. 37].

Як зазначає, Н. Пенегіна рефлексивна культура включає в себе: готовність діяти в ситуаціях з високим рівнем невизначеності, гнучкість у прийнятті рішень, прагнення до реалізації нововведень та інновацій, постійну націленість на пошук нових, нестандартних рішень професійних завдань, здатність до стереотипів свого професійного та особистого розвитку [12]. Рефлексивна культура є сукупністю соціально та професійно зумовлених способів свідомості, переосмислення й творчого перетворення особистого й професійного досвіду, змісту професійної діяльності. Вона забезпечує розкриття та реалізацію професійних можливостей майбутнього менеджера при постановці й вирішенні творчих завдань, що виникають у професійній діяльності. Дослідниця розуміє визначення рефлексивної культури як системи засобів організації рефлексії, що будується на основі ціннісних та інтелектуальних критеріїв. Так, у своїй праці “Рефлексивна культура психолога” Н. Пенегіна наводить таку типологізацію рефлексивних культур фахівців [12]:

- за ціннісними показниками: гуманістична і негуманістична;
- за концептуальними показниками: загальнонаукова, технічна та гуманітарна;
- за нормативними показниками: цільова, проектна, програмно-технологічна та інші типи рефлексивної культури.

Структуру рефлексивної культури фахівця ми подаємо через структуру психологічних процесів та їх властивостей, особистісних якостей, знань і вмінь. Вона є результатом синтезу цих понять. Формування рефлексивної культури особливо важливе для менеджера, тому що сприяє неперервному самовдосконаленню, підвищенню рівня його професійної культури в цілому та професіоналізму зокрема.

Висновки. Таким чином, виходячи зі сказаного вище, доходимо до висновку, що культура менеджера є складною, відносно самостійною системою. Стрижнем цієї системи можна назвати рефлексивну культуру, яка дає змогу формувати й розвивати всі види культур.

У філософському розумінні рефлексивну культуру можна розглядати як необхідну умову, що забезпечує усвідомлення та перетворення людиною навколишнього світу й себе в цьому світі, власного внутрішнього світу. З педагогічного погляду, рефлексивна культура – це інтегративне, динамічне утворення особистості, що включає в себе оволодіння комплексом рефлексивних знань та вмінь, способів самопізнання, самоаналізу, самооцінки.

Отже, рефлексивна культура майбутнього менеджера – це складна інтегральна якість, яка синтезує комплекс знань, цінностей, способів поведінки, необхідних у ситуаціях професійно-творчої реалізації, вмінь гнучко втілювати їх на практиці з метою забезпечення ефективної управлінської діяльності, а також виявляється в процесі взаємодії в способах і характері дій та вчинків.

Треба зазначити, що проблема вивчення феномену рефлексивної культури менеджера потребує подальшого дослідження, що стосується, зокрема, вивчення способів діагностування, формування й розвитку цієї необхідної професійної якості фахівця.

Література

1. Арнольд А. Введение в культурологию / А. Арнольд. – М. : НАКиОЦ, 1993. – 349 с.
2. Бондаренко Т. Педагогические условия формирования рефлексивной культуры у студентов : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 “Теория и методика профессионального образования” / Т. Бондаренко. – Челябинск, 1999. – 24 с.
3. Выготский Л. Динамика и структура личности подростка / Л. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – 258 с.
4. Гуревич П. Философия культуры : учебник для вузов / П. Гуревич. – М. : Nota bene, 2000. – 236 с.
5. Донченко М. Логіко-семантичний аналіз поняття “рефлексія” у філософії, психології та педагогіці / М. Донченко // Теорія та методика навчання та виховання : збірник наукових праць. – Х. : ОВС, 2002. – Вип. 9. – С. 45–49.
6. Каган М. Человеческая деятельность: опыт / М. Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 328 с.
7. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – 478 с.
8. Лалетин Д. Культурология : учеб. пособ. / Д. Лалетин. – Воронеж : Воронежский государственный педагогический университет, 2005. – 271 с.
9. Локк Дж. Опыт о человеческом разуме / Дж. Локк. – М. : Лениздат, 1972. – 245 с.
10. Нестеренко В. Вступ до філософії: онтологія людини : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Нестеренко. – К. : Абрис, 1995. – 336 с.
11. Ницше Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Ницше. – М. : Рипол-Классик, 1997. – Т. 2. – 863 с.
12. Пинегина Н. Рефлексивная культура психолога : учебное пособие по дисциплине “Рефлексивная культура психолога” по специальности 020400 (030301) Психология для студентов 4 курса очной формы обучения факультета философии и психологии / Н. Пинегина. – Воронеж, 2005. – 80 с.
13. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре : трактаты / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Канон-пресс : Кучково поле, 1998. – 416 с.
14. Сластенин В. Рефлексивная культура и профессионализм учителя / В. Сластенин // Педагогическое образование и наука : научно-методический журнал. – 2005. – № 3. – С. 35–42.
15. Философский энциклопедический словарь / [Л. Ильичев, П. Федосеев, С. Ковалев, В. Панов и др.]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
16. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи : навч. посіб. / [В. Андрущенко, Г. Волинка, Н. Мозгова та ін. ; за ред. Г. Волинка]. – К. : Каравелла, 2009. – 307 с.
17. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура / З. Фрейд. – М. : Ренессанс, 1992. – 245 с.

ШИРИНА О.О.

ДО ПИТАННЯ ПРО КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПОЛІКУЛЬТУРНОЇ ОСВІТИ

Одним з основних напрямів розвитку світової педагогічної науки другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., безумовно, є становлення полікультурної парадигми, передумовою якої стало інтенсивне зростання інтеграційних процесів як важливої складової розвитку сучасного світу, прагнення країн інтегрувати в світовий соціально-культурний та освітній простір й зберегти при цьому національно-культурну своєрідність. Зазначена парадигма спрямована на розвиток особистості того, хто навчається, його духовного світу через засвоєння етнокультурних, загальнонаціональних, загальнолюдських цінностей, світової культури, формування полікультурної свідомості; формування людини, здатної до активної й ефективно-життєдіяльності в багатонаціональному та полікультурному середовищі, що володіє почуттям розуміння й поваги до інших культур, вміннями жити в злагоді та спокої з людьми різних національностей, рас, вірувань. Становлення цього напрямку сучасної педагогічної науки й освітньої практики зумовлене самою сутністю процесів демократизації та гуманізації соціального життя, прагненням створити суспільство, у якому культивуються шанобливе ставлення до особистості, захисту її гідності й прав. Полікультурна педагогіка виходить із того, що освіта та виховання мають включати безліч типів, моделей і ціннісних педагогічних орієнтацій, адекватних світогляду й запитам різних етнокультурних груп населення. Тому така освіта й виховання є потужним інструментом створення де-